Materiallar to’plami · Conference Proceedings
QATAG‘ON QURBONLARI: TARIXIY XOTIRA, MILLIY O‘ZLIK VA MA’NAVIY MEROS
10 September – 10 October 2026
UDK 94

YOSHLAR AKSIOLOGIK DUNYOQARASHINI RIVOJLANTIRISHDA JADID MEROSIDAGI ERKINLIK VA IJTIMOIY MAS’ULIYAT UYG‘UNLIGI

Maxliyoxon Aliyevna Abdullayeva*
Farg‘ona davlat universiteti, mustaqil izlanuvchisi
✉ abdullayeva@93gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada jadid merosini anglash orqali erkinlik va ijtimoiy mas’uliyatni bog‘lashning pedagogik shartlari o‘rganiladi. Konseptual qiyos tanlov, asoslash va oqibatga javob berishni farqlaydi. Qadriyatni bilish bilan uni vaziyatda qo‘llash aynanlashtirilmaydi. Manbani talqin qilish, muqobilni baholash va hukmni qayta ko‘rish ketma-ketligi taklif etiladi.

Kalit so‘zlar

jadid merosi, erkinlik, ijtimoiy mas’uliyat, aksiologik dunyoqarash, ongli tanlov, refleksiya, pedagogik asoslash.

DOI: 10.5281/zenodo.23282043

KIRISH

Yoshlarning aksiologik dunyoqarashini rivojlantirish muammosi qadriyatlar ro‘yxatini o‘zlashtirish bilan tugamaydi. Inson erkinlikni qadrlashini aytib, boshqa shaxsning tanlovini tan olmasligi yoki mas’uliyatni e’tirof etib, uni faqat tashqi buyruqqa bo‘ysunish deb tushunishi mumkin. Ushbu ehtimollar qadriyat haqidagi bilim, vaziyatni baholash va amaliy hukmni alohida tahlil qilishni talab etadi. Maqolada erkinlik va mas’uliyat bir-birini kamaytiruvchi miqdorlar emas, asosli tanlovning o‘zaro shartlari sifatida ko‘rib chiqiladi.

Jadid adabiy merosi mazkur muammoni shaxs va muhit o‘rtasidagi murakkab munosabat orqali muhokama qilish imkonini beradi. Umorova Cho‘lponning «Kecha va kunduz» romanidagi kreativlik g‘oyalarini tahlil qiladi [1]. Rakhmonova esa Tavallo ijodining ijtimoiy voqelik bilan aloqadorligini o‘rganadi [2]. Bu tadqiqotlardan barcha jadid mualliflari yagona, o‘zgarmas erkinlik doktrinasini yaratgan, degan xulosa kelib chiqmaydi. Aksincha, shaxsiy pozitsiya, tarixiy sharoit va ifoda imkoniyatlarini farqlash zarurati ko‘rinadi.

Tadqiqot maqsadi erkinlik va ijtimoiy mas’uliyat uyg‘unligini manbani talqin qilish, muqobilni ko‘rish, hukmni asoslash hamda oqibatni qayta baholash orqali pedagogik mazmunga aylantirishdir. Asosiy savol talaba tarixiy merosdagi qadriyatni takrorlashdan uning hozirgi vaziyatdagi ma’nosini mustaqil asoslashga qanday o‘tishidir. Taklif etiladigan natija shaxsiy e’tiqodni baholamaydigan, ammo axloqiy mulohazaning sifatini ko‘rsata oladigan refleksiv topshiriqlar tizimidir.

MATERIALLAR VA METODLAR

Materiallar sakkizta zamonaviy ilmiy ishni qamrab oladi. Ikki tadqiqot jadid adabiyotining talqiniga, qolganlari ongli tanlov, fazilat va burch, axloqiy ta’lim, yaxshi hayot, inson imkoniyatlari hamda avtonomiyaga bag‘ishlangan. Jadidlarning birlamchi matnlari to‘liq tanqidiy nashr sifatida tahlil qilingani da’vo qilinmaydi: tarixiy qatlam tanlangan adabiyotshunoslik ishlari orqali tiklanadi. Bu chegarani saqlash zamonaviy tushunchani tarixiy muallifga bevosita nisbat berishdan himoya qiladi.

Konseptual qiyosning birligi «tanlov, sabab, boshqa shaxsga ta’sir, qayta ko‘rish» bog‘lanishidir. Avval tushunchalarning bir-birini almashtirmaydigan vazifalari ajratildi. So‘ng har bir mezon qarshi misol yordamida tekshirildi. Masalan, amaliyot ixtiyoriy deb e’lon qilingani holda rad etgan talabaga yomon munosabat bildirilsa, formal tanlov real erkinlikni bildiradimi? Bunday holatlar mualliflik fikriy vaziyatlaridir. Tadqiqot so‘rov, psixometrik diagnostika yoki tajriba natijalarini taqdim etmaydi.

NATIJALAR

Erkinlikning imkoniyat va mualliflik o‘lchovlari. Birinchi natija tanlashga ruxsat bilan tanlovni amalga oshirish imkoniyatini farqlashdir. Robeyns inson imkoniyatlari yondashuvida resurs, real erkinlik va erishilgan faoliyatning o‘zaro munosabatini aniqlashtiradi [7]. Mazkur farq pedagogik vaziyatga ko‘chirilganda, topshiriq mavzusini tanlash huquqi barcha talabalar undan teng foydalana olishini hali anglatmaydi. Axborotga kirish, vaqt, til va muhokama muhiti ham tanlovning real shartlari sifatida tekshirilishi kerak.

Ikkinchi o‘lchov tanlovning shaxs tomonidan anglanganidir. Ahlin Marceta avtonomiyani autentiklik bilan bog‘laydigan noideal tushunchani rivojlantiradi [8]. Uning yondashuvi bu maqolada talabalarga klinik tashxis qo‘yish vositasi sifatida qo‘llanmaydi. Olinadigan savol torroq: talaba pozitsiyasini qanday sabab bilan qabul qilganini tushuntira oladimi va uni qayta ko‘rish imkoniga egami? O‘qituvchi kutgan javobni topish bilan o‘z hukmini asoslash bir xil o‘quv natijasi emas.

Jadid adabiyoti bilan ishlash shu farqni badiiy vaziyat orqali ochishi mumkin. Qahramonning tanlovini baholashda avval unga qaysi muqobillar ochiq bo‘lgani, qaysilari esa faqat bugungi o‘quvchiga ma’lum ekani ajratiladi. Keyin uning xatti-harakati va uni cheklagan sharoit o‘rtasidagi munosabat ko‘riladi. Ushbu tartib qahramonni avtomatik oqlamaydi; axloqiy bahoni tarixiy vaziyatdan uzib qo‘ymaslikka xizmat qiladi. Badiiy personajning pozitsiyasi muallifning qarashi bilan ham aynanlashtirilmaydi.

Mas’uliyatning bo‘ysunishdan farqi. Zubets ongli tanlov va qilmish haqidagi qarorni Aristotelning prohairesis tushunchasi doirasida tahlil qiladi [3]. Bu ish qadriyatning faqat natija bilan emas, harakatni tanlash sababi bilan ham bog‘liqligini muhokama qilishga yordam beradi. Maqoladagi pedagogik xulosa shuki, topshiriqni bajarganlik mas’uliyatning barcha jihatini ko‘rsatmaydi. Talaba kimning manfaati hisobga olingani, qanday muqobil rad etilgani va zarar ehtimoli qanday baholangani haqida izoh berishi kerak.

Artemyeva Tomas Rid falsafasida fazilat bilan burch munosabatini o‘rganadi [4]. Ushbu qiyos mas’uliyatni ichki axloqiy moyillik yoki tashqi majburiyatdan faqat bittasiga keltirishning chegarasini ochadi. Mualliflik taklifida umumiy qoida nima uchun bajarilishi tushuntiriladi, ayni paytda uning muayyan vaziyatda qanday oqibat berishi tekshiriladi. Yaxshi niyat javobgarlikni bekor qilmagani kabi, ko‘rsatmaga rioya qilish ham qarorning barcha axloqiy savollarini tugatmaydi.

Fikriy vaziyat sifatida merosga bag‘ishlangan yoshlar loyihasini olaylik. Guruh chiroyli taqdimot tayyorladi, ammo kelishmagan ishtirokchining hissasini ro‘yxatdan olib tashladi. Yakuniy mahsulotning sifati hamkorlikdagi adolatsizlikni oqlamaydi. Mas’uliyat ishni muddatida tugatish bilan birga, hissani e’tirof etish va e’tirozga javob berishni ham talab qiladi. Bu normativ tahlil real loyiha haqidagi kuzatuv emas, natijadorlik va adolatning farqini ko‘rsatuvchi misoldir.

1-jadval. Erkinlik va mas’uliyatni bog‘lovchi refleksiv mezonlar

Mezon	O‘quv topshirig‘i	Kuzatiladigan dalil	Talqin chegarasi
Kontekstni anglash	Qahramon yoki muallif sharoitini izohlaydi	Davr va hozirgi talqin farqlanadi	Badiiy personaj muallifning aynan o‘zi emas
Real tanlov	Muqobil yo‘l va to‘siqlarni ko‘rsatadi	Ruxsat va foydalanish imkoniyati ajratiladi	Tanlash huquqi teng imkoniyatni kafolatlamaydi
Hukmning asoslanganligi	Bir variantning sababini himoya qiladi	Dalil, qadriyat va oqibat bog‘lanadi	O‘qituvchi bilan kelishish mezon emas
O‘zaro mas’uliyat	Boshqalarga ta’sirni tahlil qiladi	Hissa va ehtimoliy zarar hisobga olinadi	Natija munosabatdagi nuqsonni qoplamaydi
Refleksiv ochiqlik	Qarshi dalildan so‘ng hukmni tekshiradi	Saqlash yoki o‘zgartirish sababi ko‘rinadi	Shaxsiy e’tiqodni oshkor qilish majburiy emas

Refleksiv o‘qishdan asosli hukmga o‘tish. Taklif etilayotgan o‘quv ketma-ketligi to‘rtta bog‘langan amaldan iborat. Avval talaba tadqiqotda sharhlangan tarixiy yoki badiiy vaziyatning kontekstini aniqlaydi. Keyin ishtirokchilar uchun mavjud muqobillarni sanaydi. Uchinchi amalda bir variantni tanlab, uning boshqalarga ta’sirini asoslaydi. Yakunda qarshi dalil bilan tanishib, dastlabki hukmni saqlash yoki o‘zgartirish sababini yozadi. Maqsad fikrini albatta almashtirish emas, qayta tekshirishga ochiq bo‘lishdir.

Hand axloqiy ta’limni tadqiqot hamjamiyati doirasida muhokama qiladi [5]. Bunday muhokama barcha axloqiy pozitsiyalarni teng maqbul deb e’lon qilish bilan bir xil emas. Mazkur metodikada dalilni buzmaslik, ishtirokchini kamsitmaslik va e’tirozni jazolamaslik muhokamaning dastlabki shartlari sifatida olinadi. Boshqa masalalarda talaba o‘qituvchi bilan kelishmasligi mumkin. Baholanadigan narsa kelishuvning o‘zi emas, manba, sabab va oqibat o‘rtasidagi bog‘lanishdir.

White ta’lim falsafasida Rawlsning yaxshi hayot haqidagi nazariyasidan foydalanishni tahlil qiladi [6]. Bu muhokama yoshlarning rivojlanishini oldindan tuzilgan yagona hayot rejasiga bo‘ysundirish zaruratini bermaydi. Mualliflik yondashuvida talaba qadriyatlarni hozirgi tanlovi bilan bog‘laydi, lekin barcha kelajak qarorlarini qat’iy belgilashga majbur qilinmaydi. Mas’uliyat sharoit o‘zgarganda hukmni qayta ko‘rish va buning sababini tushuntirishni ham qamrab oladi.

Refleksiv yozuvda shaxsiy hayot haqidagi majburiy iqror talab etilmaydi. Talaba badiiy qahramon, ochiq tarixiy vaziyat yoki muallif yaratgan keys bilan ishlashi mumkin. O‘qituvchi kundalikni e’tiqod nazorati vositasiga aylantirmasligi lozim. Ishchi baholash mezonlari manbani to‘g‘ri nisbat berish, muqobilni adolatli ifodalash, oqibatni hisobga olish va qarshi dalilga javob berishdan iborat. Mezonga shaxsning siyosiy yoki diniy qarashi kiritilmaydi.

MUHOKAMA

Erkinlikka urg‘u ijtimoiy burchni zaiflashtiradi, degan e’tirozga javob erkinlikni javobgarliksiz istak sifatida tushunmaslikdir. Mazkur maqolada erkin shaxs boshqalarning huquqi va hissasi haqida savolga javob bera oladigan ishtirokchidir. Shu bilan birga, mas’uliyatni cheksiz fidoyilikka tenglashtirish ham rad etiladi. Shaxs zimmasiga uning nazoratidan tashqaridagi barcha oqibatlarni yuklash axloqiy jihatdan mutanosib emas. Mas’uliyat vakolat, axborot va real tanlov imkoniyati bilan bog‘lab baholanadi.

Ikkinchi muammo tarixiy muallifni ideal obrazga aylantirishdir. Rakhmonovaning Tavallo ijodi bilan ijtimoiy voqelik munosabatiga murojaati tarixiy pozitsiyalarni kontekstdan ajratmaslik zaruratini ko‘rsatadi [2]. Talaba oldindan belgilangan qahramonlik xulosasiga olib borilmasligi kerak. Qarama-qarshi talqinlar mavjud bo‘lsa, ularning dalili va qo‘llanish doirasi solishtiriladi. Tarixiy murakkablikni tan olish merosni qadrsizlantirish emas, uni ilmiy anglash shartidir.

Uchinchi muammo refleksiv matn bilan barqaror axloqiy faoliyatning mosligidir. Ravon yozilgan izoh real vaziyatdagi mas’uliyatni kafolatlamaydi. Shu bois keyingi tadqiqotda yozma hukm, yangi keysga ko‘chirish va hamkorlik jarayonidagi kuzatuv alohida o‘rganilishi kerak. Kuzatuvning o‘zi maxfiy nazoratga aylanmasligi, uning maqsadi va mezonlari oldindan tushuntirilishi lozim. Mazkur maqola bunday empirik tekshiruvni o‘tkazmagani sababli metodikaning ta’sir kattaligini ko‘rsatmaydi.

XULOSA

Jadid merosini o‘rganishda erkinlik va ijtimoiy mas’uliyat uyg‘unligi tarixiy fikrni so‘zsiz qabul qilishdan emas, uni kontekstli tushunish va bugungi tanlovni ochiq asoslashdan kelib chiqadi. Tanlash imkoniyati, hukmning anglanganligi, boshqalarga ta’sirni hisobga olish va qarorni qayta ko‘rish bir-birini to‘ldiruvchi mezonlar sifatida ajratildi.

Pedagogik natija shaxsiy e’tiqodga baho qo‘ymaydigan refleksiv topshiriqlar ketma-ketligidir. U talabaning qadriyatni nomlashidan dalillangan hukmga o‘tishini kuzatishga xizmat qilishi mumkin. Ushbu imkoniyat empirik tasdiq emas; metodika mazmuniy ekspertiza, xavfsiz sinov va muqobil izohlar bilan tekshirilishi kerak. Merosning tarbiyaviy qadri erkin savol berish imkonini yo‘qotmasdan ijtimoiy javobgarlikni chuqurlashtirish bilan bog‘landi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Umorova D. Abdulhamid Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romanidagi kreativlik g‘oyalari. O‘zbekiston Milliy universiteti xabarlari, 1(1.8). 2025. (p. 210–212). DOI: 10.69617/nuuz.v1i1.8.8656
2. Rakhmonova D. M. The Role of Social Reality in the Rise of the Work of the Jadid Poet Tavallo. International Journal of Literature and Languages, 3(4). 2023. (p. 51–56). DOI: 10.37547/ijll/Volume03Issue04-10
3. Зубец О. П. Сознательный выбор и решение о поступке: προαίρεσις. Этическая мысль, 17(2). 2017. (p. 59–72). DOI: 10.21146/2074-4870-2017-17-2-59-72
4. Артемьева О. В. Добродетель и долг в моральной философии Томаса Рида. Этическая мысль, 21(1). 2021. (p. 106–121). DOI: 10.21146/2074-4870-2021-21-1-106-121
5. Hand M. Moral education in the community of inquiry. Journal of Philosophy in Schools, 7(2). 2020. (p. 4–20). DOI: 10.46707/jps.v7ii.118

6. White J. The take-up of Rawls’ theory of the good in philosophy of education. Theory and Research in Education, 19(3). 2021. (p. 301–307). DOI: 10.1177/14778785211060128
7. Robeyns I. Core Ideas and the Framework. Wellbeing, Freedom and Social Justice: The Capability Approach Re-Examined. Open Book Publishers, chapter 2. 2017. (p. 21–88). DOI: 10.11647/OBP.0130.02
8. Ahlin Marceta J. A non-ideal authenticity-based conceptualization of personal autonomy. Medicine, Health Care and Philosophy, 22(3). 2019. (p. 387–395). DOI: 10.1007/s11019-018-9879-1